

УДК 94 (477) "1990"

В. Венгерська, д-р істор. наук, проф.
Житомирський державний університет імені І. Франка, Житомир

НА ПОРОЗІ САМОСТІЙНОСТІ: 1990 РІК В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Події останніх двох років в Україні кардинально змінили країну та переважну більшість її громадян. Соціальні, ментально-світоглядні, морально-етичні, ідеологічні, етнічні та національні розломи символізують сучасний стан нашого суспільства. Проблеми, з якими зіштовхнулись українська держава та суспільство, виникли не сьогодні. Шлях до суверенітету та проголошення незалежності супроводжувався доволі складними політичними процесами, які в цілому відображали загальні центробіжні тенденції, що намітились від середини 80-х рр. та врешті-решт призвели до розвалу Радянського Союзу. В статті проаналізовано основні процеси в комуністичному номенклатурному середовищі та в таборі націонал-демократів протягом 1990 р., які в подальшому визначили розвиток країни на наступні роки та спровокували значні проблеми у розвитку демократичних інститутів. Розглянуто зміст та наслідки змін в інформаційному та медійному просторі. Зосереджено увагу на регіональних особливостях (умовних Західної, Центральної та Східної України) розставання із комуністичним минулим. Розглянуті окремі персоналії та їх роль у прискоренні процесів "націоналізації" в тому числі й партійної і радянської номенклатури. Проаналізовані ключові події, які незабаром спричинили зміни та проблеми у сфері історичної політики. Саме з 1990 р. було закріплено ситуацію співіснування двох типів пам'ятей та пам'ятання, від нейтрального до фактичного взаємовиключення, що відіграло не останню роль у розпаленні війни на Сході країни.

Ключові слова: "перебудова", "націоналізація" історії, вибори, партійна номенклатура, націонал-демократи, "живий ланцюг", студентське голодування.

Одним із найбільш насичених за подіями та явищами в новітній історії України став 1990 р. "Коротке" ХХ століття закінчувалось руйнацією Берлінської стіни, активізацією польської "Солідарності", національних фронтів у балтійських країнах. Механізм руйнації імперії вже було запущено, його дія стала незворотною.

1990 р., який став останнім роком існування імперії у звичному для неї форматі, значною мірою визначив основні проблеми у подальшому політичному та соціально-економічному розвитку країни. Новітня історія України є предметом зацікавлень як істориків, так і політологів. Перші роботи, присвячені аналізу умов створення, функціонування та розвитку громадських рухів, політичних партій в умовах "перебудови", з'являються на початку 90-х рр. ХХ ст. Так, монографія О. Гараня [1] присвячена не лише РУХу як першій громадській організації що поступово еволюціонувала до політичної партії, а й аналізу особливостей формування багатопартійної системи в Україні. Ґрунтовний аналіз історико-політологічних та соціально-філософських проблем формування української державності в ХХ ст. було здійснено авторським колективом у складі членів редакції журналу "Політична думка". В контексті нашої теми окремі аспекти розглянуті у нарисах О. Білого, О. Дергачова, В. Полохала та Є. Бистрицького. Зокрема, О. Білий та О. Дергачов чи не вперше у вітчизняній аналітиці наголосили на важливості саме формального розпаду Компартії Радянського Союзу (КПРС) та Компартії України (КПУ) як її складової, який фактично гарантував збереження панівних позицій партійно-державної номенклатури, швидкі темпи деідеологізації якої дозволили адаптувати до своїх потреб "незалежницьку" ідеологію [11].

Аналізу інструменталізації історії саме у 1990 р. присвятив одну зі своїх розвідок Г. Касьянов. На думку вченого, найбільш значимою рисою року став початок суверенізації історії, яка відбувалась одночасно з політичною суверенізацією країни. Більше того, саме історія виступала каталізатором процесу отримання політичної незалежності. Переписування історії повертало до вихідної точки "незавершеного проекту модерності" – національного [4].

Поза увагою названих дослідників залишилися специфічні регіональні особливості як перехідного періоду, так і наступних років, їх основні риси були окреслені саме 1990 р. Від започаткування трайбалізму Донецького регіону до формулювання важливих меседжів, які надсилали суспільству та політикуму провінційні міста Центральної України. Зокрема, йдеться про активізацію

громадського життя в Житомирі протягом 1989–1990 р. У матеріалі зосереджено увагу й на ролі друкованих періодичних видань у суспільних зрушеннях та політичних трансформаціях 1990 та наступних років.

Оголошена у 1985 р. М. Горбачовим "перебудова" всіх сфер життя повільно просувалась в Україні, яка за часів перебування В. Щербинського на посаді Першого секретаря Центрального Комітету (ЦК) Компартії України залишалась "заповідником" застою [2, с. 120]. Проголошена гласність стимулювала розвиток численних друкованих періодичних видань, які відіграли свою роль у руйнації імперії. Поширення заборонених раніше публікацій спричинило революційні зрушення у свідомості переважної більшості громадян Радянського Союзу. Переформатовувались старі та з'являлись модерні видавничі проекти. Так, нове "дихання" отримали популярні в радянський час "товсті" журнали – "Дніпро", "Вітчизна" та ін. У 1990 р. журнал "Жовтень" перейменований на "Дзвін". На сторінках українських журналів активно публікуються твори, що тривалий час перебували під забороною. У переважній більшості це були історичні дослідження, які повернули до життя національний канон історії у його народницькому варіанті, привертати увагу до козацьких сторінок історії, знайомили читачів з напрацюваннями представників "червоного відродження" та дисидентів. У країні, де більше 70 років церква та релігія піддавались анафемі, на сторінках літературного журналу розпочали публікацію Нового заповіту [15].

Періодика стає одним з головних інструментів передвиборчої компанії навесні 1990 р. Народний Рух "За перебудову" почав видавати бюлетень "За народний парламент". Серед регіональних "рухівських" видань цього періоду – Чернігівська "Громада", Житомирське "Віче", Миколаївське – "Чорномор'я", Уманська "Червона Калина", Запорізькі – російськомовна "Прямая речь" та україномовний "Рух", Івано-Франківська "Галичина", Карпатське зональне відділення Народного руху України (НРУ) у Дрогобичі–Бориславі видавало "Голос Карпат" [5]. Тривалий час РУХ не мав можливості друкуватись в Україні, тому газети видавали у Вільнюсі.

Зима 1990 р. стає періодом наростання відкритих форм протесту, який супроводжувався закликами до суверенітету. В Україні кількість учасників протестних акцій за рік сягнула 2 млн чоловік [3, с. 22]. Зміст переважної більшості гасел зводився до критики КПРС та її центрального керівництва. Початок року позначений яскравою та гучною акцією: 21 січня було організовано "живий ланцюг" на честь Акта з'єднання Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та Української На-

родної Республіки (УНР), який відбувся 22 січня 1919 р. Ідея була запозичена у балтійських народних фронтів, які за рік до цього провели подібні акції єднання між столицями трьох республік. Уздовж траси Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ було створено "живий ланцюг", який об'єднав десятки тисяч людей (за різними оцінками від 450 тис. до 1 млн чоловік) [4, с. 23]. Г. Касьянов наголошує, що це була перша спроба на рівні масової комеморативної акції протиставити "радянський" варіант з'єднання українських земель (1939 р.), більш "аутентичному" та "природному" варіанту – національному, що мав місце у 1919 р., одночасно, це була спроба протипоставити "справжню" українську державність (1919 р.) "несправжній" – УРСР. Свідченням цього були гасла, які використовували учасники акції. Так, у Житомирі 21 січня під час проведення мітингу на стадіоні "Спартак" на честь Акту Злуки, частина його учасників була одягнена у костюми, стилізовані під форму військових частин УНР та козацький одяг. Цей захід проходив під гаслом: "22 січня 1919 р. – акт з'єднання, 17 вересня 1939 р. – політична авантюра" [7].

Однією з перших громадських організацій, яка запозичила ідею своєї появи від балтійських народних фронтів, стає житомирський "Громадянський фронт сприяння перебудові". Серед ініціаторів його створення були місцеві журналісти А. Ярошинська та Я. Зайко. Вони стали ініціаторами численних акцій, які протягом 1989–1990 р. проводились у Житомирі проти зловживань місцевої влади. На хвилі неймовірної популярності А. Ярошинська стає депутатом Верховної Ради СРСР, а Я. Зайко отримує мандат депутата Верховної Ради УРСР. Людина яскравої долі, справжній пасіонарій, життя якого обірвалось на Київському майдані 18 лютого 2014 р., він став найстаршим серед членів "Небесної сотні". Саме Я. Зайко зачитував 1990 р. у стінах Верховної Ради рішення про створення Народної Ради – антикомуністичної опозиції у складі парламенту [14].

Головною політичною подією року стали перші демократичні вибори у березні 1990 р. до Верховної Ради УРСР та вибори до місцевих рад. За їх результатами більшість місць здобули комуністи та частина партійної й радянської номенклатури. Опозиція, що була представлена Народним рухом за перебудову й іншими нечисельними новоствореними рухами та партіями, отримала близько 30 % місць у парламенті та створила 6 червня Демократичний блок. До його складу увійшли 125 (із 450) депутатів на чолі академіком І. Юхновським. У західних областях України, а також частині центральних областей, зокрема, Житомирській, більшість у місцевих радах здобули представники націонал-демократичної опозиції. Подібна ситуація створювала інституційну базу як для політичних перетворень, так і здійснення ревізії історії, яка реалізовувалась, серед іншого, й шляхом запровадження нових комеморативних практик.

Вибори до Верховної Ради УРСР та Верховної Ради Радянського Союзу стають стартовим майданчиком для багатьох політичних сил. У наступні роки найбільш небезпечних для кланів суперників або усували фізично (як В. Чорновола), або віддаляли географічно (житомирська журналістка А. Ярошинська, після припинення діяльності 3-тнього народних депутатів СРСР, депутатом якого вона стала завдяки житомирцям, працювала керівником главу Міністерства інформації Російської Федерації, начальником міжнародного відділу Федеративного інформаційного центру при президенті Російської Федерації, секретарем союзу журналістів Росії) [9]. Переважна більшість активної молоді 90-х, отримавши доступ до владних інститутів, доволі швидко почала грати за встановленими в українському політикумі правилами.

Цей період не лише був часом первинного накопичення капіталів для сьогоdnішніх олігархів, а й політичних капіталів, створення бізнесово-політичних кланів, які, на жаль, попри революцію гідності залишаються елементом нашої реальності. Саме у 1990 р. створюється й перша потужна бізнесово-промислова група – "Інтерпайп". Її власник, представник так званого дніпропетровського політичного клану, 30-літній кандидат технічних наук В. Пінчук з часом перетвориться на одну з найбільш впливових постатей сучасного українського політикуму, наскрізь пронизаного родинно-кумівськими та патронажно-клієнтельними стосунками.

У 1990 р. розпочав своє політичне "сходження" В. Янукович. Передвиборчу програму члена Компартії, кандидата в депутати Єнакієвської міськради було опубліковано на сторінках газети "Енакиевский рабочий" 13 січня 1990 р. [13]. Після біографічної довідки, яка втілювала "донецьку мрію" від газовщика металургійного заводу у 1969 р. (у віці 19 років в Радянському Союзі!) до директора автобаз та виробничого об'єднання "Донбастрансремонт" у 1984 та 1989 рр. відповідно.

Ключові тези програми у світлі подій листопада 2013 – лютого 2014 рр. виглядають особливо пікантно: "З усіх питань, які необхідно буде вирішити, головним вважаю закріплення прав людини та їх затвердження законом. Геть свавілля та безкарність чинуш від адміністративно-командної системи! Геть доволіне трактування закону бюрократами, твоїми безпосередніми керівниками, судом, прокуратурою, міліцією. Закон – понад усіх!" [13]. Вже у першому своєму політичному зверненні В. Янукович долучається до творення міфу про "місто-регіон-трудівник-годувальник": "Цілковитим та єдиним власником продукту праці має бути виробник, а не вищий орган, не фінансист та збірник податків, не той, хто ніколи не дихав повітрям нашого міста-трудівника та навіть в очі його не бачив" [13].

Протестний потенціал шахтарів використали у липні 1990 р. Вони активно долучились до загальносоюзного страйку (навіть страйки у той час приурочувались до чергового, XXVIII з'їзду КПРС). Серед гасел лунали й політичні вимоги, зокрема, запровадження багатопартійності. З подання шахтарів цього літа були озвучені перші "сепаратистські" вимоги: лунав заклик до Верховної Ради УРСР перепідприємцювати вугільну промисловість української частини Донбасу республіканському уряду. Звичайно, мова перш за все йшла про більш раціональну систему управління галуззю [3, с. 24].

Перебуваючи під тиском суспільних настроїв, XXVIII з'їзд КПУ прийняв резолюцію "Про державний суверенітет Української РСР". Оскільки більшість у Верховній Раді УРСР складали комуністи, депутати Верховної Ради 16 липня прийняли Декларацію на виконання резолюції з'їзду. Не останню роль у схваленні такого рішення більшістю прокомуністичної Ради відіграла несподівана відставка 9 липня лідера українських комуністів В. Івашка, якому запропонували посаду у Москві. Значна кількість положень Декларації суперечила чинній на той час Конституції УРСР. Однак, як і в далекому 1918 р., більшість Ради складала ті, хто не бачив майбутнього України поза союзом (хоча й оновленим) із Росією. Підтвердженням цього стала теза про те, що принципи Декларації будуть використані для укладення нового союзного договору [11].

Ще однією помітною подією року стає студентське голодування, що відбувалось з 2 по 17 жовтня. За спогадами О. Донія та інших учасників протесту, вже 3 жовтня 1990 р. на майдані стояло 49 наметів, в голодуванні брали участь 137 учасників акції із різних міст України (від Львова до Дніпропетровська). Однією з вимог, які висувались студентами, стала відставка діючого прем'єр-міністра В. Масола. Про збереження позицій партійної та

радянської номенклатури вже після проголошення незалежності України свідчив той факт, що у 1993 р. В. Масол знову обійняв цю посаду. Голова Верховної Ради Л. Кравчук, який брав безпосередню участь у переговорному процесі зі студентами, у 1990 р. здійснив "жертвове" звільнення В. Масола. У 1993 р. президент Л. Кравчук повернув йому посаду. Іншим наслідком голодування студентів (як охрестили ці події журналісти – "Революції на граніті") стає прийняття Верховною Радою 24 жовтня закону про відміну 6 статті Конституції [10].

У розпал студентського голодування вирішили активізувати "боротьбу" із "буржуазним" націоналізмом та "фашистами-бандерівцями", започатковану ще під час Другої світової війни. 6 жовтня 1990 р. у палаці "Україна" відбулися збори "борців-антифашистів". Учасники зібрання пройшли вулицями Червоноармійською та Хрещатиком, до музею В. Леніна, скандуючи перед студентським наметовим містечком гасла: "Ленін", "Партія", "Комунізм" [6].

Саме цього року в Україні розпочинається війна пам'ятників та пам'яті, яка набирала обертів разом із політичними процесами, що наближали руйнацію Радянського Союзу та проголошення самостійності.

13 травня в Полтаві за ініціативою представників національних організацій вшановувалась подвійна дата – день народження та смерті С. Петлюри. Акція була вороже сприйнята з боку влади та частини полтавчан, інша частина, традиційно для центральних регіонів, поставилась індиферентно. Боротьба за встановлення пам'ятника С. Петлюрі в його рідному місті триває й донині [12]. Депутати західноукраїнських міст, зокрема В. Чорновіл, вимагали визнати перебування України в складі СРСР незаконним, оскільки її входження було здійснене окупаційними органами влади в різні історичні періоди. В результаті бурхливих дебатів, 15 березня на міській раді Стрия (Львівська область) було піднято синьо-жовтий прапор. Ініціативу підхопили: 3 квітня у Львові, 15 квітня – Івано-Франківську, 13 червня – Житомирі, 24 липня – Києві. 1 серпня цього року вперше було демонтовано пам'ятник Леніну у Червонограді (Львівська область), 14 вересня – у Львові, з 9 жовтня "ленінопад" прокотився від Івано-Франківська до інших міст західної України [10]. Звільнені постаменти потім використовували для встановлення на них, у переважній більшості, пам'ятників Т. Шевченку. Війна з пам'ятниками відбувалась на тлі посилення протестів проти підписання нової союзної угоди та гасел про розпуск КПУ.

Принагідно згадаємо, що день прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня) було оголошено святковим і вихідним на території України. За відсутності інших ритуалів у першу річницю прийняття Декларації комуністичні керівники урочисто несли квіти до пам'ятників Леніну.

Козацький період майже одразу посів значуще місце у новостворюваному національному наративі. Закріпленню його важливості мало сприяти святкування 500-річчя козацтва. Дата доволі умовна, проте її використання продемонструвало прагнення представників національних громадських організацій сформувати нові комеморативні практики, які закріплювали б новітній український міф, наповнений козацькою символікою. Святкування тривало з 1 по 5 серпня 1990 р. на території Дніпропетровської та Запорізької областей, де свого часу розташовувались Січі. Загальна кількість учасників святкування, за різними оцінками, сягала від 300 до 500 тис. чол. [4, с. 23]. Чисельні делегації представляли всі області України, включно з Кримом. Організаторами свята виступили Народний рух України за перебудову та Товариство української мови імені Т. Шевченка.

Складалось враження, що партійна номенклатура, яка весь рік перебувала немов у заціпенілому стані, на кінець

року вирішила продемонструвати власну силу, борючись із меморіалами та людьми, які уособлювали іншу пам'ять. Першим знищеним монументом "іншої історії" став пам'ятник С. Бандері у його рідному селі Старий Угринів Калуського району Івано-Франківської області.

У с. Базар Народицького району на Житомирщині представникам НРУ заборонили встановити хрест на честь розстріляних котовцями 21 листопада 1921 р. 359 учасників Другого зимового походу Української Народної Республіки (УНР) [8]. Під'їзди на Львівській трасі до селища було заблоковано екскаваторами, тим самим влада не допустила проведення вже четвертої за рік акції вшанування українських пам'ятних дат та закріплення в суспільній свідомості нових міст пам'яті.

Сучасний тип української державності не в останню чергу визначається пріоритетами, обраними партійною верхівкою за часів горбачовських реформаторських проєктів. Саме тоді починається відкидання комуністичного "ідеологічного баласту" партією влади заради збереження командних позицій в економіці й політиці та "перефарбування" у національні кольори. Умови швидкої руйнації системи відкрили небачені економічні перспективи для представників партійної, комсомольської номенклатури та червоних директорів (як промислових гігантів, так і колгоспів-радгоспів). У цей час закладається основа майбутнього стратегічного державницького союзу комуністичної номенклатури з націонал-демократами – недавніми "ідейними ворогами". Тому і в якості еліти країна отримала не національних лідерів, а партійно-комсомольську номенклатуру, яка успішно пристосувалась до нових умов та активно долучилась до процесів первинного накопичення персональних капіталів на руїнах Радянської імперії. Проте, паростки громадянського суспільства, які продемонстрували свої організаційні можливості, яскраво проявились у 1990 р. та заявили про своє право на існування. Небувалий за силою та розмахом вибух громадянської активності в умовах Революції гідності був неможливим без унікального досвіду, набутого на початку 1990 р.

Список використаних джерел

- Гарань О. В. Убити дракона (з історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
- Державотворчий процес в Україні. 1991–2006 / Барановська Н. П., Верстюк В. Ф., Даниленко В. М., Касьянов Г. В. та ін. – К.: Наукова думка, 2007. – 902 с.
- Касьянов Г. В. Нариси новітньої історії України. 1991–2007 / Г. В. Касьянов. – К.: Наш час, 2008. – 480 с.
- Касьянов Г. В. Україна – 1990: "бои за историю" [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов // Журнальний зал. – Режим доступу: magazines.russ.ru/nlo/2007/83/ka8.html. – Дата звернення: 01.05.2015.
- Кіпіані В. Т. Рухівський перебудовчий самвидав 1989–1990 рр. [Електронний ресурс] / В. Т. Кіпіані // Історична правда. – 21 жовтня 2013. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/10/21/138191. – Дата звернення: 27.03.2015.
- Кулик В. Акція студентського протесту в жовтні 1990 р. [Електронний ресурс] / Кулик В., Голобуцька Т., Голобуцький О. // Сайт Студентського Братства м. Львова. – Режим доступу: stud-bratstvo.lviv.ua/s97541/akciya_studentskogo_protestu_v_jovtni_1990_r. – Дата звернення: 27.03.2015.
- Мітинг на стадіоні "Спартак" у Житомирі в день проведення "жовтого ланцюга" 21.01.1990. [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/artefacts/2013/01/23/109614/#9. – Дата звернення: 29.03.2015.
- Поровський М. Як протидіяла влада вшануванню героїв битви під Базаром у 1990 р. Фрагмент книги [Електронний ресурс] / М. Поровський // Волинь. – 2012. – 24 листопада. – Вип. 1100. – Режим доступу: volyn.rivne.com.ua/archive/2012-11-24/2286. – Дата звернення: 10.04.2015.
- Революція на граніті. Видання української молоді в Америці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: archive.cym.org/us/mo/zlet2010/download/revolutsiya_na_graniti_20091102.pdf. – Дата звернення: 20.04.2015.
- Семків В. Падай, Леніне, падай! [Електронний ресурс] / В. Семків // Zbruc. Інтернет-журнал. – 06.08.2010. – Режим доступу: zbruc.eu/node/40061. – Дата звернення: 20.03.2015.
- Українська державність у XX ст. Історико-політологічний аналіз [Електронний ресурс] / Дергачов О., Бистрицький Є., Білий О., Полоха-